

کارکردهای معاد باوری و موانع آن در معنا بخشی به زندگی دنیوی

عاطفه شوذبی^۱

چکیده

«معاد» یکی از دو رکن اعتقادی در ادیان الهی و باوری فطری است که در وجود هر انسانی نهفته است که اگر به درستی پرورش یابد دارای آثار روانی، تربیتی، معنوی و اخلاقی فراوانی در سطح زندگی فردی و اجتماعی خواهد بود. در این مقاله تلاش گردیده به این سوال پاسخ داده شود که کارکرد های معاد باوری و موانع آن در معنا بخشی به زندگی چیست؟ تحقیق از نوع توصیفی و روش بکار رفته در این مطالعه اسنادی می باشد و داده های مورد نیاز با استفاده از فیش جمع آوری شده است.

از مهمترین نتایج این مطالعه می توان به این نکته اشاره نمود که عوامل متعددی مانع تحقق معاد باوری در جامعه می باشد که از جمله مهمترین آن ها عبارتند از: فرهنگ حاکم در عصر معاصر که تحفه غرب می باشد و دین را عامل عقب ماندگی بشر جلوه می دهد، هوای نفس انسان ها، دنیاگرایی و تجمل پرستی و تعارض گفتار و رفتار متدینین می باشد که در صورت رفع این موانع می توان آثار معاد باوری را سطوح مختلف زندگی فردی و اجتماعی گسترش داد. نقش اعتقاد به معاد در زندگی فردی انسان به گونه ای است که باعث معنا بخشی، ایجاد امید، غفلت زدایی در زندگی می گردد و در زندگی اجتماعی در سطح خانواده، سیاست و اقتصاد تأثیرگذار می باشد، در سایه باور به معاد است که عمل به تکلیف الهی آسان می گردد و نگرش انسان به دنیا تغییر کرده و آدمی وادار می شود تا برای رسیدن به اهداف والای انسانی تلاش کرده و به پرورش

- طلبه سطح ۲، حوزه علمیه خواهران فاطمه الزهرا سلام الله علیها شهرستان کبودرآهنگ^۱

فضایل اخلاقی پردازد. لذا اعتقاد به معاد بهترین وسیله ی اصلاح انسان و جامعه در رسیدن به اوج کمال می باشد و عدم باور به آن منجر به گمراهی و بدعاقبتی می گردد.

واژگان کلیدی: کارکردها، معادباوری، موانع، معنابخشی، زندگی دنیایی

مقدمه

امروزه با پیشرفت تکنولوژی، مشغله ها و مشکلات بسیاری برای انسان به وجود آمده که منجر به آشفتگی و پریشانی او می شود و دلیل این همه سردرگمی ها چیزی جز دوری از معنویت نیست. وقتی انسان از معنویت و خدا دور می شود، دیگر به معاد اعتقادی ندارد و زندگی را فانی و زوال پذیر می پندارد؛ از این رو دیگر تلاشی نمی کند، چون امیدی ندارد و همه چیز را پوچ و بی غایت می داند. ادیان آسمانی از جمله کاملترین آن یعنی اسلام بر لزوم معادباوری تاکید می کنند و می کوشند که انسان از طریق شناخت معاد و باور به آن، شناخت صحیحی از خود و دنیای پیرامونش پیدا کند و از این طریق معنای زندگی را بفهمد و بداند که معاد ادامه زندگی دنیایی است نه اتمام آن. به بیان دیگر؛ هنگامی که بشر درک درستی از معاد نداشته باشد و مرگ را زوال زندگی بداند، نمی تواند تلقی درستی از زندگی داشته باشد و به آن معنا و هدفی بدهد.

بنابراین شناخت دین و معادباوری می تواند در بهبود این آشفتگی ها و مشکلات روانی نقش درمانی داشته باشد و با تغییر سبک زندگی، انسان را از دلهره و پریشانی رها سازد و آثار مثبتی در زندگی فردی و اجتماعی بشرا یفا کند. نوشتار حاضر نیز با عنوان کارکردهای معاد باوری و موانع آن در معنا بخشی به زندگی دنیوی به مباحثی همچون مفهوم شناسی معاد و معادباوری، اهمیت و ضرورت آن، کارکردهای باور به معاد در زندگی فردی و اجتماعی و موانعی که در مسیر این باور اعتقادی وجود دارد می پردازد.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- تعریف لغوی و اصطلاحی معاد

۱-۱-۱- معنای لغوی معاد

معاد در لغت از ریشه «ع و د» بر وزن «مَفْعَل» به معنای بازگشتن و زمان بازگشت و گاهی به مکان بازگشت گفته می‌شود. (راغب اصفهانی، بی تا، ص ۵۹۴). بنابراین معاد گاهی اسم ظرف زمان و گاهی ظرف مکان و یا مصدر میمی است، که از ماده «عَوَد» گرفته شده است. (جوهری، ۱۹۹۰، ج ۲، ص ۵۱۳)، «عود» به معنای رجوع و بازگشتن چیزی است پس از انصراف از آن، و انصراف هم شامل انصراف قولی و انصراف عملی می‌شود (طهرانی، ۱۳۶۵، ص ۷۶۶) که معاد نیز از همین معنا گرفته شده است.

برخی واژه معاد را فقط مصدر میمی دانسته‌اند آنگاه در معنای معاد مفهوم «بازگشت تمام جهان هستی به سوی آفریدگار جهان است» را بیان کرده‌اند. (لاهیجی، ۱۳۷۳، ص ۴۲۹)

۱-۱-۲- معنای اصطلاحی معاد

معاد در اصطلاح و فرهنگ اسلامی، برگرفته از همان معنای لغوی مورد فهم مردم است، در واقع معاد یعنی بازگشت اجزای بدن به یکپارچگی، بعد از آن که پراکنده شده بودند (لاهیجی، ۱۳۷۳، ص ۴۲۹)؛ برگشت به حیات بعد از مرگ (ابن منظور، ۱۳۷۵، ج ۹، ص ۴۶۰). برگشت ارواح به بدن‌ها بعد از جدایی (طریحی، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۲۷۳)؛ در اصطلاح فلسفی و کلامی نیز معاد بازگشت انسان پس از مرگ به زندگی دوباره در جهان آخرت برای دریافت جزای اعمالی که در این عالم انجام داده است، می‌باشد (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ص ۴۸۸)، که این معنا مورد اتفاق همه‌ی معتقدین به معاد است.

۲- معاد باوری

انسان موجودی غایت جو و هدفمند است که در ورای اعمال اختیاری خویش غایات و اهداف خاصی را جستجو می‌کند و نوع نگرش او به این اهداف، در ترسیم خطوط کلی زندگانی او نقش اساسی دارد. بی تردید، عالیتین هدف هر انسانی دستیابی به گوهر سعادت است، اما تفسیر و تصویر آدمیان از سعادت یکسان نیست. کسی

که حیات خویش را در زندگی دنیوی منحصر می‌داند و مرگ را پایان هستی خود می‌پندارد، سعادت خود را در حیات محدود این جهانی جستجو می‌کند؛ اما کسی که مرگ را تولدی دوباره به شمار می‌آورد و به حیات جاویدان پس از مرگ معتقد است، تفسیر دیگری از سعادت دارد.

بنابراین، ایمان انسان به معاد و حیات پس از مرگ به همراه اعتقاد به رابطه‌ی دنیا و آخرت، نقش بسیار مهمی در سلوک فکری و عملی انسان ایفا می‌کند و از این رو شاهد تفاوت‌های اساسی زندگی معادباوران با حیات منکران معاد هستیم، چرا که انسان معاد باور در پرتو این باور اعتقادی به عنوان یک نیروی کنترل‌گر، هیجان‌های منفی خود را در زندگی کنترل کرده و تا حدود زیادی از ارتکاب خطا در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی مصون می‌ماند.

۳- موانع گسترش کارکرد معادباوری در معنا بخشی به زندگی

انسان از آغاز پیدایش، همواره به سوی خداوند و معنویت و کمال‌گرایش داشته؛ یعنی بر اساس فطرتش به معنویت نیازمند است. دین اسلام به عنوان شریعتی کامل، این نیاز را تأمین نموده، راهکارهای لازم برای رسیدن به معنویت را معرفی کرده است. از جمله مهمترین شاخص‌های دستیابی به معنویت، باور به وجود خداوند سبحان، اعتقاد به معاد و تسلیم در برابر فرامین الهی است. اگر این امور به طور اعتقادی و عملی در رفتار و عملکردهای افراد وجود داشته باشد، می‌توان فضای جامعه را معنوی و روحانی دانست؛ اما امروزه با تغییراتی که در عرصه‌ی فرهنگ جهانی رخ می‌دهد، امور معنوی تا حدودی کم رنگ شده و گویی افراد بشری در معرض تغییر ارزش‌ها قرار دارند.

از جمله مهمترین عواملی که منجر به کاهش امور معنوی به خصوص خدا محوری و معادباوری در جامعه گردیده ضعف باورهای دینی است که خود، معلول عوامل بسیاری از جمله گسترش گناه و دنیاگرایی و... می‌باشد که به صورت مختصر به ذکر چند مورد می‌پردازیم.

۳-۱- فرهنگ حاکم در عصر معاصر

بعد از انقلاب صنعتی و از بین رفتن عقاید دینی که توسط کلیسا در جامعه ترویج می‌شد فرهنگ تازه‌ای در اروپا متولد گشت. فرهنگ جدید بر خلاف گذشته بنای خود را بر نفی آموزه‌های وحیانی پایه ریزی کرد و معتقد بود آنچه در نظام هستی اصالت دارد انسان است. طبق این فرهنگ، زندگی انسان در در جهان مادی و این دنیا خلاصه

شده و با مرگ از بین خواهد رفت، از این رو این انسان باید تمام تلاش خود را در جهت رفع نیازهای مادی بکار گیرد و نهایت لذت را از حیات چند روزه‌اش ببرد. در فرهنگ جدید اروپا، انسان هیچ ارتباطی با تعالیم و حیانی و خداوند ندارد و دین با تمام شوؤنش مقهور انسان و علم می‌باشد، و آنچه بر زندگی او حکومت می‌کند، خود مداری و خود پرستی است.

اما در این میان، اروپای مدرن در هیاهوی تحولات اجتماعی و فرهنگی، به طرز شگفت‌انگیزی در زمینه‌های اقتصادی و فناوری پیشرفت کرد، طوری که اکثر افراد این طور پنداشتند تمام این تحولات در سایه مرگ دین و کلیسا رخ داده است و تنها راه پیشرفت در زمینه‌ی اقتصاد کنار گذاشتن دین می‌باشد.

در طی گذشت زمان ارتباطات در صحنه‌های بین‌المللی افزایش یافته و داد و ستد بین کشورها بیشتر شد و همین مسأله سبب گشت کالاهای غربی همراه با دستاوردهای فرهنگی به سایر کشورها و به خصوص کشورهای جهان سوم سرازیر شود، با قدرت گرفتن اروپا و استعمار بر سایر کشورهای جهان، کم‌کم تبادل فرهنگی جای خود را به تهاجم فرهنگی داد، و روح حاکم در تفکرات غربی که برپایه اومانسیم پایه گذاری شده بود و در تعارض با باورهای دینی، مخصوصاً باور به معاد بود و زندگی مادی را سرلوحه زندگانی بشر معرفی می‌کرد، به عنوان فرهنگ سایر کشورها قرار گرفت و این کشورها به تدریج فرهنگ اصیل و خدامحور خود را به دست فراموشی سپردند و دین در حاشیه‌ی زندگی آنها قرار گرفت. بنابراین تغییر فرهنگ انسان محور حاکم، که سوغاتی غرب برای کشورهای موحد می‌باشد، می‌تواند گامی مؤثر در جهت ترویج آموزه‌های دینی، به ویژه معادباوری در این کشورها ایفا کند. (نوید، ۱۳۷۶، ص ۴۰)

۳-۲- عدم تبیین صحیح و دقیق معارف اسلامی در زمینه معادباوری

ارائه تصویر تاریک و افراطی از زندگی بعد از مرگ و ایجاد ترس از آخرت و عذاب‌های خداوندی، یکی از موانع گرایش به باورهای مذهبی و به خصوص معاد می‌باشد. برداشت‌ها و تفسیرهای نادرست از آیات و روایات، در کنار استناد به بعضی از روایات ضعیف السند، چهره‌ای وحشت‌زا و هول‌انگیز از قیامت و معاد ارائه می‌کند که نتیجه آن، تلخ کردن زندگی در کام افراد معتقد به مسائل دینی و ایجاد اخلال در گردش زندگی و حیات آنان می‌باشد، و استمرار این مسأله می‌تواند این دیدگاه غلط را ایجاد کند که دین و نمادهای دینی (نظیر روحانی و مسجد) صرفاً از مردن و مرگ و گریه و زاری صحبت می‌کنند و با نشاط و شادی مخالف می‌باشند.

در خانواده‌ای که به مسأله معادباوری اهمیّت داده شود، اعضای آن، دنیا را ابزاری برای دستیابی اهداف والای انسانی و حیات جاوید قرار می‌دهند، در برابر تمایلات نفسانی صبر پیشه می‌کنند، در برابر مشکلات و حوادث با شجاعت و شهامت ایستادگی می‌کنند، در برابر اعمال خود احساس مسئولیت می‌کنند و در کنار همه اینها هرگز ناامیدی و یأس وجود آن‌ها را تیره و تار نمی‌کند، چرا که ایمان دارند هیچ یک از اعمال نیکشان از صفحه روزگار پاک نخواهد شد و مشکلات و ناکامی‌های این در این دنیا بدون پاسخ نخواهد ماند.

۶-۴- معادباوری و تقویت نظام اسلامی

از مهمترین آثار ارزشمند معادباوری در عرصه اجتماع، می‌توان به ضمانت اجرای قوانین الهی در عمل به تکالیف اجتماعی، که در سایه آن حقوق افراد مراعات شده و از ستم در حق یکدیگر پرهیز می‌شود اشاره کرد؛ در چنین جامعه‌ای، ایثار، احسان و دیگر فضیلت‌های اخلاقی، زنده، و فضائل الهی و معنوی بر جامعه حاکم می‌شود. در نتیجه، مجموعه فعالیت‌های شخصی و جمعی افراد از انجام وظایف الهی فرد آغاز می‌شود که همان ترک محرمات و انجام واجبات است. زیبایی تهذیب یک فرد، به تهذیب خانواده، و زیبایی تهذیب خانواده به تهذیب جامعه می‌انجامد در نتیجه جامعه‌ای که افراد آن از گناه، پلیدی، ریا، کم فروشی، و دیگر ویژگی‌های ناپسند دوری می‌کنند، جامعه‌ای زیبا و مهذب خواهد بود که همه اینها منجر به تقویت و استحکام آن جامعه خواهد شد.

۵-۶- رابطه معادباوری با حفظ و حراست از کیان دینی و ملی

یکی دیگر از آثار و نتایج باورهای دینی در جامعه، حراست از کیان ملی و دینی می‌باشد، خداوند متعال در آیه ۲۶ سوره فتح می‌فرماید: «إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ...؛ آن گاه که کافران در دل‌های خود تعصب (آن هم)، تعصب جاهلیت ورزیدند، پس خدا آرامش خود را بر فرستاده خویش و بر مؤمنان فرو فرستاد و آرمان نقوا را ملازم آنان ساخت و (در واقع) آنان به (رعایت) آن (آرمان) سزاوارتر و شایسته اتصاف به آن بودند و خدا همواره بر هر چیزی داناست.» انسان با ایمان به جهت تعصبی که به دیدگاه خود دارد، در تلاش است تا سرحد جان، از منافع حکومت دینی دفاع و حمایت کند، از این‌رو جوانان و سالمندانی که در جبهه‌های جنگ با دشمن جنگ کرده‌اند، با شعار باور به مبدأ و معاد و با انگیزه حمایت از دین و حکومت الهی از جان خود گذشته‌اند. گاه این از جان گذشتگی و مبارزه در داخل جامعه و با هدف اصلاح فساد و یا تقویت ابعاد گوناگون یک جامعه دینی بوده و گاه

این حراست با جهاد و مبارزه در مرزهای داخلی و حتی مرزهای سایر حکومت‌ها دینی بوده است. چرا که در باور یک مسلمان، منافع تمام حکومت‌ها که زیر پرچم اسلام می‌باشند به او مرتبط است و مسلمانان دیگر کشورها با یکدیگر خواهر و برادر هستند و امت واحده را تشکیل می‌دهند. حضرت علی (علیه‌السلام) در نامه ۳۵ نهج البلاغه که به نامه مالک اشتر معروف است می‌فرماید: «... از میان آنان انسان‌های پاک و وارسته افرادی را که در حق گویی از همه صریح‌تر و بی‌پرده‌ترند و در آن‌چه که خدا برای دوستان نمی‌پسندد تو را مددکار نباشند، یعنی تو را در کارهای خلاف همراهی و تایید نکنند و جلوی تخلفات تو را بگیرند برگزین، چه خوشایند تو باشد و چه ناخوشایند. تا می‌توانی با پرهیزکاران و راست‌گویان بپیوند و آنان را چنان پرورش ده که تو را زیاد نستایند و تو را برای اعمال زشتی که انجام نداده‌ای تشویق نکنند که ستایش بی‌اندازه خود پسندی می‌آورد و انسان را به سرکشی وادار می‌دارد». بنابراین از دیدگاه قرآن باید، ریشه و اساس حراست از کیان اجتماعی را در ایمان و باورهای دینی فرد جستجو کرد و در پی تقویت بنیادهای معنوی جامعه برآمد.

۵-۷- معادباوری و نقش آن در حل اختلافات جوامع بشری

تجربه نشان داده است قانون‌ها و تمدن‌های بشری قادر به حل تمام اختلافات در جوامع نیستند؛ زیرا هر گروه و فردی به دنبال خواسته‌های خود هستند، امروزه اختلاف میان کشورها بر سر منافع و بهره‌مندی حداکثری از مواهب خدادادی، کشمکش‌های افراد جامعه و عدم گذشت، و پایبند نبودن به قانون‌ها و قراردادهای اجتماعی از معضل‌های مهم بشر شده است، طبیعی است که اگر حل اختلاف‌ها از راه قانون‌های الهی و داوری انبیاء (علیهم‌السلام) باشد به دلیل مصونیت از تحریف خطا، هوا و هوس اغراض نفسانی بسی ارزشمند است. از این‌رو تقویت معاد بهترین راه حل معضل‌ها و اختلاف‌های جوامع بشری است. (قرائتی، ۱۳۷۴، ص ۳۳۴)

ریشه بیشتر اختلافات این است که افراد به حقوق دیگران تجاوز می‌کنند و این کار را نوعی زرنگی می‌دانند اینان از عواقب کار خود غافلند اگر باور داشته باشند که چیزی در این عالم گم نمی‌شود و بازتاب عملشان را خواهند دید و روزی حقایق آشکار می‌گردد، کمتر به حقوق دیگران تجاوز می‌کنند و در نتیجه چالش‌ها و اختلاف‌ها کاهش می‌یابد.

۵-۸- رابطه معادباوری با طهارت اقتصادی

واژه طهارت از ماده‌ی «طهر» و به معنای پاکی می‌باشد. در بسیاری از آیات قرآن مشتقات این واژه به کار رفته، از این رو راغب اصفهانی در کتاب خود آورده است که طهارت در بیشتر آیات قرآن بر دو معنای طهارت نفس و طهارت جسم حمل شده است (راغب اصفهانی، ص ۵۰۲)، از این نمونه می‌توان به آیه ۱۰۳ سوره توبه اشاره کرد که خداوند می‌فرماید: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا»، علامه طباطبایی در تفسیر المیزان در ضمن تفسیر این آیه در تفسیر واژه تطهیر می‌نویسد: «به معنای برطرف کردن چرک و کثافت از چیزی است که بخواهند پاک و صاف شود و آماده نشو و نماء گردد و آثار و برکاتش ظاهر شود». (طباطبایی، ج ۹، ص ۳۰۷)، طهارت معنای بسیار وسیعی دارد که شامل هرگونه پاکسازی روحی و جسمی از پلیدی‌ها، آلودگی‌ها، خلیقات و رفتارهای ناپسند می‌شود، باید توجه داشت که طهارت روحی مقدمه‌ای برای طهارت در اعمال است، از این رو در حقیقت طهارت ابتدا، در بینش، تفکر و نگرش ایجاد می‌شود و آنگاه در مسائل عملی زندگی مانند امور مالی خود را نمایان می‌کند.

اصطلاح طهارت اقتصادی نخستین بار، توسط رهبر معظم انقلاب در ضمن بیانیه گام دوم انقلاب مطرح شده است. ایشان مشروعیت مسئولین حکومتی را مشروط به طهارت اقتصادی آنان دانستند، مقصود از طهارت اقتصادی در اینجا که در سایه معادباوری ایجاد می‌گردد، طهارت در بعد اقتصادی و مالی زندگی است، به این معنا که انسان اموال خود را از حقوق دیگران با پرداخت آن، پاک کند و همواره مراقب این مسأله باشد که مال شبهه ناک و حرام وارد زندگی‌اش نشود.

نتیجه گیری

معاد که یکی از مفاهیم اعتقادی مهم و یکی از اصول دین مقدس اسلام می‌باشد، عامل مهم در تربیت انسان‌ها به شمار می‌رود و اعتقاد به آن بهترین وسیله اصلاح انسان رسیدن به اوج کمال است. این مقاله با بهره‌گیری از منابع اسلامی تا حدودی پاسخ این سوال، که کارکردهای معادباوری در زندگی چیست و چه موانعی در مسیر این باور قرار می‌گیرد و مانع تأثیرگذاری تام آن در زندگی انسان می‌باشد را مورد بررسی قرار داده و در این زمینه یافته‌هایی نیز داشته است.

نتایج حاصل از این مطالعه نشان داد که باور به معاد در تربیت انسان ها در عرصه فردی و اجتماعی نقش اساسی دارد و می تواند نقش مهمی در کنترل انحرافات بشر و حفظ میانه روی داشته باشد. مانند موتور محرکی در وجود انسان ایجاد انگیزه کند تا انسان رفتار خود را به سمت و سویی جهت دهد که منافع او را در زندگی جاویدان آخرت تامین کند و از رفتاری که باعث تخریب و زیان وی می شود اجتناب ورزد. این باور در انسان نشانه ای از تعادل و تکامل روانی محسوب می شود و مبدا و منشا بهداشت روانی شده و به حیات دنیایی معنا می دهد و احساس مسئولیت را در انسان بارور کرده و حس وظیفه شناسی را در آدمی پرورش می دهد و باعث دوری انسان از انحرافات اخلاقی و اجتماعی و هرج و مرج می گردد و عدم باور به معاد منجر به گمراهی و بد عاقبتی می گردد، بنابراین باید سعی کنیم از معاد شناسی اوج گرفته و به معادباوری برسیم و این باور را در زندگی فردی و اجتماعی بکار گیریم.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

کتاب فارسی

- ۱- اردشیری لردجانی، حجت الله، امیدفلاحی، **معاد و آثار اعتقاد به آن**، چاپ اول، قم، زائر، ۱۳۹۰ ش.
- ۲- اسعدی، علیرضا، **قرآن و مسئله معاد**، چاپ دوم، قم، بوستان کتاب، ۱۳۹۱ ش.
- ۳- دستغیب، عبدالحسین، **سرای دیگر**، جلد ۶، شیراز، اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
- ۴- راجی، علی، **ابعاد تربیتی معاد**، چاپ دوم، قم، زائر، ۱۳۸۷ ش.
- ۵- شریعتی، صدر الدین، **خانواده پایدار از دیدگاه قرآن و سنت**، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۹۵ ش.
- ۶- قرائتی، محسن، **تفسیر نور**، چاپ دوم، قم، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۴ ش.

۷- لاهیجی، عبدالرزاق، **گوهر مراد**، چاپ سوم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۳ش.

۸- املاصدرا، محمد، **مبدأ و معاد**، چاپ سوم، قم، دفتر تبلیغات، ۱۳۸۰ش.

۹- نوید، مهدی، **اعتقاد به معاد و موانع گسترش آن**، نشریه پاسدار اسلام، ۱۳۷۶ش.

کتاب عربی

۱- ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، چاپ دهم، بیروت: دارالفکر، ۱۳۷۵ق.

۲- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، **غرر الحکم و درر الکلم**، تصحیح: سید مهدی رجائی، چاپ دوم، قم: انتشارات دارالکتاب، ۱۴۱۰ق.

۳- جوهری، اسماعیل، **صاحح اللغة**، چاپ چهارم، بیروت، دارالعلم، ۱۹۹۰م.

۴- حسینی طهرانی، هاشم، **توضیح المراد**، چاپ سوم، تهران: مفید، ۱۳۶۵.

۵- دیلمی، حسین بن محمد، **اعلام الدین فی صفات المؤمنین**، چاپ اول، قم: انتشارات آل البيت، ۱۴۰۸ق.

۶- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **مفردات الفاظ قرآن**، چاپ اول، بیروت: دارالقلم، بی تا.

۷- طباطبایی، محمد حسین، **تفسیر المیزان**، چاپ اول، جلد ۹، قم، دارالفکر، بی تا.

۸- طریحی، فخرالدین، **مجمع البحرين**، چاپ سوم، تهران: مرتضوی، ۱۳۶۲ش

۹- کلینی، محمد بن یعقوب، **فروع کافی**، چاپ سوم، بیروت: التعارف، ۱۹۹۳م.

۱۰- الحیثی واسطی، علی بن محمد، **عیون الحکم و المواعظ**، تصحیح حسین حسینی بیرجندی، چاپ اول، قم، انتشارات دارالحديث، ۱۳۷۶.

۱۱- مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار**، چاپ سوم، جلد ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.